

Så skriver vi historia

Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv

Det är en homogen kvinnorörelse som framträder i tidiga historiker. Konflikter och motsättningar tonades ner. Vänsterorienterade, sexualliberala och pacifister utelöstes ur det feministiska minnestemplet.

ULLA MANNS

I den historiska översikten *Den svenska kvinnorörelsen* förklarade Lydia Wahlström 1933 varför feminism inte var en adekvat beteckning på kvinnorörelsen i Sverige. Det berodde framför allt på att arbetet för kvinnofrigörelsen bedrivits på ett lugnt och osjälviskt sätt präglat av idealitet. Detta var något specifikt svenskt menade hon och knöt samtidigt samman det svenska med kvinnorörelsens kanske främsta frontfigur, Fredrika Bremer. Wahlström skrev:

Att det franska namnet "feminism" härvidlag så föga passar, att varken suffragetväsen eller kravet på fri kärlek här kunnat vinna någon

egentlig terräng, beror nog på att vår kvinnosak i grunden varit svensk, om man med svensk menar försynt, värdig och behärskad. D.v.s. den har utgått ur Fredrika Bremers åskådning om kvinnans stora uppgift, *samhällsmoderligheten*, vilken gör kvinnofrågan till icke en fråga om kvinnans privatintressen utan till en livsfråga för samhället i dess helhet (Wahlström 1933: 34).

Ramarna för hur förändringsarbetet borde bedrivas var tydliga, inom den bremerska samhällsmoderligheten – lugnt, värdigt och osjälviskt, med samhällets goda för ögonen.

Kvinnorörelsen var länge ett outforskat område. Därför har Wahlströms historik bli-

vit flitigt använd långt in i våra dagar. Att historiker av detta slag inte gör anspråk på vetenskaplighet är bekant och Wahlström poängterade själv detta (Wahlström 1933: 7). Men forskningen dröjde och hennes framställning var i stort vad som fanns att tillgå.

Nu när forskningen om kvinnorörelsen vuxit, är det möjligt att börja granska den historieskrivning som rörelsen lämnat efter sig. Vilken bild av kvinnorörelsen ges i historiker som samtida kvinno-sakskvinnor producerat? Vad kan dessa historiska redogörelser säga oss utöver den konkreta historia som förmedlas? I denna artikel visar jag att det går att erhålla fördjupad kunskap om politikskapande, mål och spänningsförhållanden inom kvinnorörelsen genom att analysera den egna historieskrivningen. Att konstruera sin egen historia är en medveten handling. Det handlar i hög grad om vad och vilka som bereds plats i feminismens minnestempel, som Maria Grever påpekat (Grever 1997). Eftersom samtliga historiker så kraftigt påtalar arvet från Fredrika Bremer kommer även den bild som producerats av henne att granskas.

Även om artikelns inledningscitrat hämtats från Lydia Wahlströms välkända och flitigt använda bok från 1933, är det tre äldre historiker som utgjort grunden för analysen av kvinnorörelsens historieskapande. Samtliga publikationer gavs ut inom loppet av några år, 1903-1905. Det var samtidigt som det svenska rösträttsarbetet startade på allvar. Historikerna är Alexandra Gripenbergs *Reformarbetet till förbättrande af kvinnans ställning* (3 vol.) vars del om Sverige gavs ut 1903, Gurli Linders *Kvinnofrågan i Sverige 1845-1905* från 1905 samt en historik av Lydia Wahlström utgiven 1904. Den har förvirrande nog samma titel som 1933 års historik – *Den svenska kvinnorörelsen* – men är

betydligt kortare än efterföljaren. Wahlström gav sammanlagt ut fyra texter med samma titel: 1904 års utgåva (knappt 70 sidor) utgiven i Föreningen Heimdals folkskrifter, 1911 en artikel i *Ord och Bild*, 1933 det drygt 300-sidiga arbetet och slutligen 1939 åter en kortare version utgiven i Verdandi småskrifter. Publikationerna bygger i hög grad på den grund som lades 1904. Wahlström kompletterade sedan med nya sakuppgifter men ändrade endast undantagsvis sin grundläggande syn på kvinnorörelsens uppkomst och utveckling.

Samtliga skribenter var aktiva i tidens kvinnorörelse. Alexandra Gripenberg var verksam i Finland, i Finsk kvinnoförening samt i International Council of Women (ICW) där hon intog en central position (Wikander 1994: 148). Hon kom även att bli parlamentsledamot när finländska kvinnor erhöll rösträtt 1906. Gurli Linder var medlem i Fredrika-Bremer-förbundet (FBF) och verksam i föreningar som Nya Idun, tidigare även i Reformdräktsföreningen. Mest central i svenska kvinno-sakskretsar var avgjort Lydia Wahlström. Hon ingick i FBF:s ledning och kom att bli en av de framträdande personerna i den organiserade rösträttsrörelsen, Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) (Nicklasson 1992: 45-53, Manns 1997: 155f).

Historiografi

Artikeln har en historiografisk inriktning; den studerar hur historia förmedlas och hur historia skrivs. Inriktningen är dock inte den gängse. Det är inte forskningen om kvinnorörelsen som står i fokus utan rörelsens egen historieskrivning. Infallsvinkeln kan bland annat visa de villkor under vilka historia skrivs och därför också ge information om aktörernas handlingsutrymmen (Jensen 1987, Hjelm 1999: 18). Applicerat på historikerna ger oss perspektivet möjlighet att studera för-

sök att formulera alternativa lösningar inom kvinnorörelsen. Inbördes spänningar, interna diskussioner, ibland subtilt förda i den så kallade undertexten träder också fram med ett historiografiskt perspektiv. Dessutom ger en historiografisk studie belysning åt frågan om vilken slags historia som varit angelägen att lämna till eftervärlden, vilken tradition kvinnorörelsens historieskrivare velat skapa. Däremot handlar en studie av detta slag inte om rätt och fel, som Michael Bentley med rätta påpekar. Historiografen har utvecklats och har passerat detta stadium (Bentley 1997: xiv, se även Hjelm 1999, Jensen 1987).

Historiken

Påfallande likheter står att finna mellan fackföreningsrörelsens och kvinnorörelsens historieskrivning. Den optimistiska framstegsynen, reformismen och koncentrationen på konkreta händelser förfaller vara gemensam, i alla fall rörande svenskt material. Debatter och idémässiga rötter behandlas blott kortfattat. Önskade strömningar inom rörelsen lyfts ut ur historieskrivningen eller behandlas kritiskt, interna konflikter och maktkamper diskuteras ogärna. Personkoncentrationen är påfallande liksom ovanifrån-perspektivet (Hjelm 1999). Även engelska och amerikanska historiker om kvinnorörelsen har fokuserat praktiken och handlingarna. De har också tenderat att lyfta fram de enskilda aktörerna och genomsyrats av framstegsoptimism. Detta har tolkats som uttryck för olika slags liberalfeminism och som en äldre tradition av kvinnohistoria, i kontrast till 1920- och 30-talens feministiska historieskrivning (Pedersen 1996, DuBois 1996).

Varken Pedersen eller Hjelm utvecklar resonemangen om historikernas funktion, vare sig som traditionsskapare, som disciplineringsinstrument eller som politiska inlägg. El-

len DuBois stannar dock upp inför betydelsen av att påvisa en enig och konfliktfri historia, en historia i vilken det fanns en inbyggd framstegstanke. Jag tror att det är viktigt att se historikerna i samtliga dessa funktioner. De fungerar på flera plan. De är produkter av aktörerna själva, vilket gör att de både är redogörelser för händelser och partsinlagor. De är således beskrivande och föreskrivande på samma gång. Historikerna fostrar och normerar i det att de riktar sig inåt rörelsen. Samtidigt är de politikskapande debattinlägg, eftersom de också riktar sig utåt. Sättet att presentera problem, argumentera för kravens legitimitet, redogöra för motstånd och svikna löften bör ses som inlägg i en offentlig debatt om kvinnors villkor som kvinnorörelsen deltog i. Att det därmed var viktigt vad som presenterades och hur detta gjordes är förståeligt. Ellen DuBois menar att det inte bara fanns en vanligt förekommande ovilja att dra fram oenigheter. Det fanns, skriver hon, ett regelrätt tabu mot att påvisa oenigheter inom den amerikanska kvinnorörelsens historieskrivning (DuBois 1996: 227).

Historiska framställningar av detta slag är framför allt berättelser om kvinnorörelsens uppkomst och utveckling. De har fungerat och fungerar även idag som viktiga traditionsskapare, de upprätthåller och konstruerar ett kollektivt minne. För dåtidens nytillkomna aktiver, de många i rösträttsrörelsen inte minst, fungerade historikerna som viktiga inskolningstexter. De var skrifter att ta avstamp i och skrifter att dra lärdom av. Maria Grever skriver om hur kvinnorörelsen aktivt organiserat minnet av sig själv genom en rad åtgärder: i historiker, i upprättande av arkiv (i Nederländerna det stora internationella arkivet för kvinnorörelsen) m.m. Detta ingår i en större process om hur ett kollektivt minne skapas och hur ett feministiskt "vi" konstrueras

(Grever 1997: 365). Detta "vi" har, som forskare påpekat, varit viktigt att upprätthålla inte minst i tider av motgång (Rupp och Taylor 1987, Rupp 1997). Kvinnorörelsens historiker kan således ha flera funktioner: som platser för minnet, viktiga vi-skapande socialiseringsinstrument, inlägg i tidens samhällsdebatt och inlägg i interna debatter.¹ Detta gör sammantaget historiker från en social rörelse både spännande och komplexa att arbeta med.

Den historiska medvetenheten

Kvinnorörelsens aktivister var väl medvetna om vikten av historia. Visserligen är regelrätta historiker över kvinnorörelsen inte så många men en mängd arbeten om enskilda aktivister finns att tillgå. Den personhistoriska inriktningen har tolkats som ett medvetet sätt att synliggöra kvinnor och kvinnors medverkan i historien (Smith 1984, Mitchell 1998, Haettner-Olafsson 1981). Inriktningen har också uppfattats som ett okritiskt heroiserande drag hos författarna, ibland med inslag av mytologisering (Haettner-Olafsson 1981, DuBois 1996).² Ytterligare utslag av den historiska medvetenheten inom den äldre kvinnorörelsen var nämnda kvinnorörelsearkivet i Amsterdam som upprättades 1935 samt det kvinnohistoriska bibliotek som öppnade i Paris 1931, Bibliothèque Marguerite Durand.

För svensk del är påståendet om den historiska medvetenheten knappast kontroversiellt. En blick på den omfattande produktionen av minnesskrifter över enskilda personer, biografier, brevutgåvor, artiklar och bibliografier över kvinnliga författare bekräftar detta. Sophie Adlersparres intresse för historia är ett exempel. På 1870-talet publicerade hon en serie artiklar om den svenska kvinnans historia i *Tidskrift för hemmet*. När FBF bildades hade hon tankar på att

låta förbundet verka för att en kvinnornas historia skrevs.³ Ett annat exempel är det forskningsintresse som ägnats Fredrika Bremer från just kvinnorörelsehåll. Sophie Adlersparre skrev tillsammans med brorsdottern Sigrid Leijonhufvud den första egentliga biografien över Bremer; paret Ellen Kleman och Klara Johanson gav ut Bremers brev i fyra volymer (1915-20). Lydia Wahlström, Emilia Fogelklou, Hilma Borelius och Elin Wägner är andra som skrivit om henne. En rad kvinnorörelsekvinnor skrev om andra kvinnorörelsekvinnor, ofta i samband med någons bortgång. Rösträttskvinnan, senare också Verdandi-redaktören, Ann Margret Holmgren var synnerligen flitig. Listan kan göras lång. Precis som Maria Grever påpekar fanns det påfallande många historiskt verk samma kvinnor i den första vågens kvinnorörelse, så även i Sverige (Grever 1997: 365). Få var emellertid verksamma inom akademien, eftersom ju kvinnor ända fram till 1925 inte kunde inneha regelrätta universitetstjänster. Antalet professionella historiker var precis som i USA och England fåtaliga (DuBois 1996). Lydia Wahlström var dock filosofie doktor i historia, Ellen Fries likaså, Sigrid Leijonhufvud hade en filosofie kandidatexamen i ämnet.⁴ Bakom de första litteraturvetenskapliga översiktsverken om kvinnliga författare stod också aktiva kvinnosakskvinnor. 1873 gavs bibliografien *Quinnan inom den svenska litteraturen* ut anonymt. Till världsutställningen i Chicago 1893 kom sedan en uppföljare till den, utförd av Sigrid Leijonhufvud och Sigrid Brithelli (Haettner-Olafsson 1981).

Den gemensamma bilden

De historiker som jag analyserat berättar i mångt och mycket samma historia: en sedesam, reforminriktad kvinnorörelse stadd i

sansad men ofrånkomlig utveckling mot en ljusare värld av minskade orättvisor mellan könen. Kvinnorörelsen framställs som ett barn av franska revolutionen och upplysningens upprop om individens fri- och rättigheter. Men mer än något annat sägs den vara sprungen ur förgrundsgestalten framför andra, Fredrika Bremer. Samtliga historiker har snarlika avgränsningar. Det är den organiserade och nästan uteslutande den icke-socialistiska delen av kvinnorörelsen som tas upp. Den förorganiserade periodens verksamhet berörs inte mer än flyktigt.

Att svensk kvinnorörelse inte kan kallas feministisk är det visserligen bara Lydia Wahlström som hävdar (Wahlström 1911: 263, 1933: 34). Men bilden av kvinnorörelsen som reformistisk, samarbetsvillig och hovsam målas tydligt av både Alexandra Gripenberg och Gurli Linder. Beskrivningen är dock mest framträdande hos Lydia Wahlström. Det reformistiska och värdiga ligger enligt henne förborgat i de två principer varur arbetet stammar. Den första principen är betoningen av kvinnors skyldighet att gripa in i samhällsutvecklingen, istället för krav på rättvisa. Den andra principen är idéen om köns olikhet. Att dessa två principer samverkade förstår man av den avslutning som följer. Uppfattningen om köns olikhet och kvinnornas skyldighet att förbättra samhället har inte så mycket inneburit "en kamp mot mannen om nya rättigheter för kvinnan, som fastmer en sträfvän att uppfostra samhället till insikt om att det icke blott är ett rättsinstitut, behärskadt af manliga krafter, utan också ett hem, som blir lidande på de kvinnliga krafternas undertryckande eller ensidiga utveckling" (Wahlström 1904: 69).

Enligt historikerna lades grunden för samarbetet dels genom avstampet i Fredrika Bremer, dels genom det tidiga stöd kvinnosaken

haft från reformvänliga, främst liberala, män. Fredrika Bremers osjälviska, sedesamma och värdiga hållning sägs emellertid mer än något annat ha präglat kvinnorörelsen (Gripenberg 1903: 52, 85-86, Wahlström 1904: 9, 31-33, Linder 1905: 16-18). Linders beskrivning här ligger väl i linje med de andras:

Det var hon som riktade in densamma [kvinnorörelsen] på den väg den sedermera i stort sedt alltjämt fortgått på – ett inriktande som i evärdliga tider skall lända Fredrika Bremer till heder. Att den svenska kvinnorörelsen icke startade som en manshatets, en det hänsynslösa pockandets och det löjliga kvinnoförgudandets rörelse är en hennes förtjänst som ej kan nog högt skattas. [...] För Fredrika Bremer stod nämligen aldrig kvinnorörelsen – och detta är ytterligare en af hennes förtjänster – isolerad: hon såg den alltid i dess organiska sammanhang med samhället och familjen (Linder 1905: 16f).

De reformvänliga männens betydelse och aktiva stöd poängteras. Gripenberg skriver: "[a]tt detta ofantligt bidrog till beförande af frågans sunda och normala utveckling, är klart" (Gripenberg 1903: 48). Men någon närmare beskrivning av männens insatser eller idéer om kvinnors villkor ges inte. Gripenberg lämnar visserligen utrymme åt dem hon finner mest prominenta, Lars Hierta och Erik Gustaf Geijer. Men det är kvinnornas egen medverkan och Fredrika Bremer som ges störst plats. Wahlström konkluderade:

Detta är ju ett reformarbete så kraftigt, att man rentaf kan säga, att det i Sverige är lagstiftarne och alltså männen, som gifvit första impulsen till en kvinnorörelse. Men det måste tilläggas, att reformerna nog aldrig gått så raskt och funnit en så medgörlig opinion, om icke kvinnosakens teorier i vårt land också haft en kvinnlig banbrytare, som i sin mån ge-

nom sina skrifter och sin egen karaktär var ägnad att ådagalägga statens fördel af att i högre grad än dittills skett tillgodogöra sig de kvinnliga krafterna (Wahlström 1904: 19).

Vad som därtill ansågs ha bidragit till kvinnorörelsens lugna karaktär var hur Bremer-arvet förvaltats: hur sansat arbetet bedrivits och hur väl hennes idéer omsatts i konkret reformarbete. Gripenberg nämner särskilt Sophie Adlersparre (f. Leijonhufvud) och Rosalie Olivecrona som redan 1859 startade *Tidskrift för hemmet* (Gripenberg 1903: 49). Detta är värt att notera eftersom Gripenberg i övrigt var angelägen om att lyfta fram andra föreningar än FBF, som ju Adlersparre startade 1884. Föreningen för gift kvinnas äganderätt (1873) låg henne särskilt varmt om hjärtat. Linder beskrev Adlersparre som ”den svenska kvinnorörelsens insiktsfulla, initiativrika och vidsynta ledarinna” (Linder 1905: 23). Hennes historik var dessutom tillägnad minnet av Sophie Adlersparre.

Beskrivningarnas karaktär, att framhäva reformer och sans, torde hänga samman med två faktorer som historikerna inte diskuterar: avståndstagande från socialism och sekulariserad etik (så kallad fri kärlek) samt det högt ställda målet för kvinnofrigörelsen. Rädslan för socialismen och de långtgående planerna för kvinnofrigörelsen ledde sannolikt till att explicita resonemang om radikala omvälvningar (det vill säga revolution) avsiktligt dämpades. Det var viktigt att markera avstånd till allehanda socialistiska och sekulariserade försök till samhällsomvandling. Frigörelseprojektet hade trots det hovsamma talet högt ställda mål: genom ökat själv- och medbestämmande för kvinnor skulle könsrelationerna förändras på ett i stora stycken grundläggande sätt. Detta innebar att privata relationer, arbetsdelning och samhället i stort skulle komma att förändras. Att då betona att

det inte handlade om revolutionära omvälvningar blev viktigt (Manns 1997: 66, 88-92).

Ingen av historikerna dolde kvinnosakens rötter i revolutionstänkandet, men det var det liberala arvet som påtalades, inte det revolutionära. Gripenbergs formulering i förordet 1903 talar sitt tydliga språk: kvinnofrågan, skrev hon, var inget mindre än ”frågan om halfva mensklighetens utveckling ’from sexhood to humanhood’” (Gripenberg 1903). Wahlström är däremot mån om att beskriva en successiv och gynnsam utveckling bort från det hon kallar ”revolutionens abstrakta jämlikhetsteorier” (Wahlström 1904: 8). I likhet med arbetarrörelsen har kvinnorörelsen haft sin utopiska period, förklarade hon, ”då ideellt anlagda män med sinne för abstrakt rättvisa gärna understödde rörelsen och för kvinnans räkning drogo konsekvenserna ur rättighetsförklaringen” (Wahlström 1904: 9). Men när kvinnorna sedan organiserade sig blev kvinnorörelsen mer klartänkt och lämnade såväl franska revolutionens jämlikhetsidéer som läran ”om kvinnans absoluta likhet med mannen” (Wahlström 1904: 34). Hon beskriver således en utveckling bort från revolutionstänkandet och talar inte lika gärna i termer av rättvisa, jämlikhet och kvinnors mänsklighet som de övriga (Linder 1905: 57-59, Gripenberg passim).⁵

Det var under sedlighetsdiskussionerna på 1880-talet som de högt ställda målen och den anti-socialistiska hållningen tydligast kom till uttryck. Den naturalistiska världsbilden – som utgick från människan som en biologisk varelse – uppfattades som materialistisk, sekulariserad och sammankopplad med socialismen. Den uppfattades som ett allvarligt hot mot samhällsordningen, moralen och kvinnofrigörelseprojektet (Persson 1994: 111-118). Om naturalismen vann intrång riskerade kvinnor att återigen reduceras till blott

könsvarelser, stick i stäv med kvinnoemancipationens syften (Levin 1994, Manns 1997: 92-102, Stenberg 1999). Det är just i redogörelsen för sedlighetsdebatten som Gripenbergs starka misstro mot tidens vänsterströmningar träder fram (se särskilt 144ff, 159). Det är synen på kärlek och sexualmoral som är den springade punkten. Ett långt avsnitt ägnas åt den så kallade reaktionen mot kvinnofrågan på 1890-talet. Det är den naturalistiska synen på moral och kärlek samt den upphettade debatten kring Ellen Keys kritik av kvinnorörelsen 1896 som fokuseras.⁶ Gripenbergs omdöme om Keys tilltag var hårt. Hon ansåg att Keys kritik var både orättmätig och felaktig. Sophie Adlersparre skulle allt ha blivit förvånad eftersom kritiken kom från personer ur "kvinnosakens egna led, hvilka på fullt allvar skulle påyrka ett återgående till forna tiders uppfattning af kvinnan" (Gripenberg 1903: 143).⁷ Gripenberg deklarerade att kvinnofrågan i grunden var en etisk fråga, "hur brännande än dess ekonomiska moment tidtals kunna vara." Gripenberg fortsatte: "Denna uppfattning förutsätter en utveckling på kristendomens grund, men den är absolut oförenlig med den åsigt, som går igen flerstädes i de moderna strömningarna, neml. den, att kristendomen är ett hinder för människoslägtets utveckling" (Gripenberg 1903: 159).

I framställningarna finns en framstegsoptimism som torde ha ingivit tillförsikt (se särskilt Gripenberg 1893: 7-15). Optimismen var, som nämnts, inte ovanlig i andra slags historiker. Klas Åmark har noterat att framstegstänkandet utgör ett slags grundmönster i fackföreningsrörelsens historieskrivning (Åmark 1984: 46, se även Hjelm 1999). Men samtidigt som hållningen var optimistisk visade alla att förändringarna ingalunda skedde med automatik. Både Gripenberg och Wahl-

ström skildrade motstånd och negativa attityder, Gripenberg i det långa avsnittet om reaktionen mot kvinnofrågan. Wahlström var stundtals rapp och sarkastisk när hon redogjorde för den misogynna kvinnoemancipationen genom tiderna och den långsamma reformutvecklingen. Trots att optimismen dämpades av det konkreta motstånd som mött kvinnorörelsen förefaller ingen av författarna att tvivla på möjligheten till samförstånd och framgång. Exempelvis talade Linder optimistiskt om kvinnorörelsens sista skede. "Mycket", skriver hon, "– t.ex. mäns och kvinnors samarbete för flera af vår tids kulturella uppgifter – synes mig varsla om den tid då det icke längre skall finnas någon egentlig kvinnoemancipationsfråga, utan endast mänsklighetsfrågor, som lösas af kvinnor och män gemensamt under den synpunkten att '*Den historiska människan är man och kvinna*'" (Linder 1905: 58). Wahlström menade också att det inte fanns någon anledning att misströsta, förutsatt att kvinnorörelsen arbetade efter sina ursprungliga principer (Wahlström 1904: 68f). 1933 talade hon om kvinnorörelsens arbete som en oblodig revolution som nalkades sin fulla seger (Wahlström 1933: 323, se även 1911: 267). Gripenberg utbrast i inledningen till hela trebandsverket: "Lifvets lag är förändring och utveckling" (Gripenberg 1893: 7).

De(t) uteslutna

Ingen av historikerna kan sägas täcka kvinnorörelsen i hela dess ideologiska bredd. Tendensen är tydlig. Det som inte passar in kommer heller inte med i presentationen. Avgränsningen av kvinnorörelsen som fenomen bestämmer sedan presentationens omfattning. Som den skolade forskare Wahlström var lämnade hon en kort definition av termen kvinnorörelse i sin historik: det var "den svenska kvinnans eget arbete för höjandet af

sin ställning” som omfattades (Wahlström 1904: 36). Gripenberg och Linder valde en bredare och därmed också vagare avgränsning. De presenterade ”kvinnofrågan” och det ”reformarbete” som bedrivits i syfte att förbättra kvinnors villkor. Men kvinnorörelsen var ändå berättelsernas huvudaktör. Den kvinnorörelse samtliga behandlade var i stort den vi i dagligt tal kallar den borgerliga kvinnorörelsen. Det är således den icke-socialistiska och nästan undantagslöst dess organiserade del som omfattas. Fokus ligger på föreningar och konkret reformarbete. De många enskilda skribenter och debattörer som varit verksamma tas, med undantag för Fredrika Bremer, upp mycket kortfattat. Detta gäller både för den organiserade och den förorganiserade perioden.

Den summariska framställningen av den förorganiserade perioden är påfallande. Hur omfattande reformarbetet var framgår inte, inte heller arten av arbetet eller arten av diskussionerna och idéerna om kvinnofrigörelse. Förutom uppståndelsen kring romanen *Hertha* på 1850-talet redovisas inga debatter. Således kommer varken debatten kring C.J.L. Almqvists bok *Det går an* (1839) eller Sophie Sagers uppfordrande emancipationskrifter från 1850-talet med i framställningarna.⁸ Inte heller gavs någon närmare presentation av vad de många personer som nämnts vid namn stod för. Vilken uppfattning biskop Agardh eller Oscar Stackelberg, för att nämna två personer, egentligen hade om kvinnans roll i samhället blir aldrig klart. Frammanas bilden av ett fåtal modiga kvinnliga pionjärer som initierat och drivit utvecklingen av kvinnosaken: Fredrika Bremer framför allt, men också Sophie Adlersparre och Rosalie Olivecrona. Spännande personer som vi ännu vet relativt lite om som Fredrika Limnell, Eva Fryxell, Ellen Fries och Ellen

Ankarsvärd ges inte heller nämnvärt utrymme trots att det gärna påpekas hur viktiga de var (Gripenberg 1903: 63, Linder 1905: 29, Wahlström 1904: 40).⁹ Av Wahlström framgår indirekt att nedtoningen av det tidiga kvinnosaksarbetet var medvetet. Det tillhörde den utopiska period som hon ansåg vara verklighetsfrånvärd och manligt dominerad, och därför ointressant (Wahlström 1904: 9, 36).

När den organiserade kvinnorörelsen behandlas ligger fokus på konkret reformarbete. Det innebär att bakomliggande idéer, ideologiska diskussioner eller framtidsvisioner i den organiserade rörelsen inte behandlas nämnvärt. Bilden av den pragmatiska kvinnorörelsen återfinns hos såväl Gripenberg, Wahlström som Linder. Opinionsbildande arbete och ideologiska diskussioner intogs, som vi vet, en framträdande plats inom kvinnorörelsen fram till sekelskiftet 1900 (Boëthius 1969: kap. 1, Manns 1997).

Linder och Wahlström ger överhuvudtaget liten plats åt 1880- och 90-talens kvinnorörelse. Därmed förbigås en rad föreningar som var verksamma då. Federationen till exempel, den förening som framför andra verkade för en förändrad sexualmoral i nära anslutning till föreningar som FBF och Föreningen för gift kvinnas äganderätt, nämns över huvudtaget inte. Inte heller fredsföreningar tas med. Sveriges kvinnliga fredsförening bildades 1898, vilket inte framgår. Engagerade i fredsfrågor var också Vita bandet och Svenska kvinnors nationalförbund (se vidare Larson 1985). Gripenberg presenterar däremot de många föreningar som verkade för sedlighet, nykterhet och filantropi under 1880- och 90-talen. Federationens verksamhet presenteras ingående liksom Kvinnornas nykterhetsförening (1887) och nykterhetsföreningen Vita Bandet (1900). Olika filantropiska hjälp-

verksamheter för barn, arbetarkvinnor, djurskydd med mera tas med. Gripenberg lade stor vikt vid den kvinnliga filantropin. Den hörde till "ett bland de vackraste bladen" i den svenska kvinnans historia (Gripenberg 1903: 96). Engagemanget i sedlighetsfrågor tillskrivs på liknande sätt avgörande betydelse:

En omständighet, som länder de första kvinnosakskvinnorna i Sverige till heder, och vittnar godt både om deras klarsynthet och mod, är att i deras led äfven var att söka de varmaste förkämparna i sedlighetsfrågan (Gripenberg 1903: 85).

Gripenbergs historik är den som mest adekvat porträtterar 1800-talets organiserade kvinnorörelse. Hon redogör för en mängd föreningar som kanske inte uteslutande hade ett frigörelsesyfte men som ändå figurerade i kvinnosakssammanhang. Gripenberg är också den som ägnar mest uppmärksamhet åt arbetarrörelsens kvinnoföreningar (Gripenberg 1903: 82ff). Dem delar hon upp i kvinnoklubbar och fackförbund. Konflikten mellan klass och kön som många aktiva kvinnosakskvinnor i arbetarrörelsen upplevde berörs kort och koncist. Detta med anledning av en resolution om nattarbetsförbud för kvinnor i industriellt arbete som svenska socialdemokratiska partiet anslutit sig till 1901. Gripenberg skriver:

Dermed har partiet anslutit sig till en princip, som står i skarp motsats till kvinnosakens program, hvori påyrkas samma frihet för den fullvuxna kvinnan, som för den fullvuxna mannen, att välja sitt arbete (Gripenberg 1903: 85).

Hos Wahlström finns visserligen avsnittet "Kvinnliga arbetarorganisationer", vilket verkar vara pliktskyldigast medtaget. Det är

nämligen Gripenbergs framställning som legat till grund för presentationen (Wahlström 1904: 54). Wahlström ansåg inte heller att arbetarkvinnornas problem hörde till kvinnofrågan:

Den kroppsarbetande kvinnan står som den kroppsarbetande mannens jämlike och kamrat i den för dem båda gemensamma striden mot kapitalet; kvinnan af medel- eller öfverklassen däremot måste icke sällan uppträda mot mannen, som vill förvägra henne den lön och de rättigheter, som hennes arbete skulle tillförsäkrat henne, om hon varit man. Därför måste också frågan om den kroppsarbetande kvinnans ställning räknas mera till arbetar- än till kvinnofrågan, och detta är orsaken till att vi här endast i förbigående kunnat omnämna densamma (Wahlström 1904: 57).

Någon nämnvärd intressekonflikt mellan könen fann sålunda Wahlström inte inom arbetarklassen. Där dominerade klassproblematiken. Inte heller Linder ägnar arbetarkvinnorna eller kvinnosaksarbetet inom arbetarrörelsen närmare intresse.

Kvinnorörelsens fredsengagemang osynliggörs konsekvent i historikerna. Även de grupper som verkade för sexualreformer, företrädare för den nya moralen, exkluderas. Uteslutningen är mest uppenbar i Wahlströms historik från 1933. Men tendensen är klar redan i de tidiga historikerna. Så kallade kulturradikala, vänsterradikala personer, intresserade av fred, sexualreformer och en sekulariserad etik skrevs effektivt ut ur historien. Anne Charlotte Leffler och Sonja Kovalovsky stödde båda kvinnosaken på 1880-talet men fann den snart för snäv. De omtalas inte alls av Wahlström och Linder. Hos Gripenberg placeras de in i reaktionen. Anna Bugge Wicksell är en annan person som var aktiv i tidens kvinnorörelse men osynliggjord

i historikerna. Genom sitt samvetsäktenskap med Knut Wicksell blev hon *persona non grata* för det ledande skiktet inom kvinnorörelsen. Det var ju kring Knut Wicksells idéer om samlevnad och sexualitet som sedlighetsdiskussionerna kretsat allra mest (Levin 1994). Frida Stéenhoff nämns inte överhuvudtaget. Hon var visserligen mest aktiv åren efter publiceringen av historikerna, men hennes första drama *Lejonets unge*, som gavs ut 1896, väckte livlig debatt (Levin 1994: 206, Eriksson 1998). Även hennes senare publikationer, dramat *Det heliga arvet* och skriften *Feminismens moral* som båda gavs ut 1903, blev omdiskuterade.¹⁰ *Feminismens moral* var för övrigt den första svenska text som mer ingående presenterade ordet feminism. Stéenhoff gav det en ganska precis innebörd. I ordet vävde hon in såväl kvinnokamp och fred som sexualreformer och sociala reformer (Stéenhoff 1903, Carlsson Wetterberg 1994).

Företrädare för andra riktningar inom kvinnorörelsen fanns således, men de kom inte med i historikerna. Bilden av en månghövdad svensk kvinnorörelse hade kunnat presenteras, men så skedde inte. Den nya moralen, den strömning som önskade uppvärdera och tillerkänna kvinnor sexuell lust, skrevs tillsammans med annan radikalism effektivt ut ur kvinnorörelsens annaler redan från början. Den nya moralen uppfattades som utslag av den osedliga frigörelsetanke man med frenesi sökt motarbeta under 1880- och 90-talen, något som tydligt avspeglas i historikerna.

Eftersom det var viktigt att presentera kvinnorörelsen som sedlig kan det tyckas förvånande att författarna, Gripenberg undantagen, ägnar så litet uppmärksamhet åt de händelserika åren på 1880-talet när frågor om sexualmoral, sedlighet och kvinnofrigö-

relse stod i fokus. Det var en period när kvinnorörelsen som helhet agerade offensivt för att kritisera naturalistiska idéer som både uppfattades som kvinnoförtryckande och som ett hot mot rådande samhällsordning. Detta gjordes i en tid när kvinnor på intet vis förväntades delta i diskussioner om sexualitet (Manns 1997, Boëthius 1969). Inte heller i Wahlströms mer omfattande historik 1933 ges utrymme åt 1880-talet trots att ett helt kapitel där ägnas åt sexualfrågor.

Någon civilisationskritik står inte heller att finna i historikerna. Tvärtom är tilltron till civilisationens gradvisa utveckling stark, vilket särskilt märks hos Gripenberg och Wahlström. Kvinnosakens framsteg knyts ganska oreflekterat samman med civilisationsutvecklingen. Någon kritik lik den Elin Wägner kom att artikulera i sin historiska tillbakablick i *Väckarklocka* (1941) märks därför inte. Wägners bok skrevs mitt under andra världskriget, varför hennes hållning kanske inte framstår som så märklig. Men redan under 1900-talets första decennier började snarlik skepsis märkas i kvinnorörelsen, något som således inte avspeglas i historikerna. Det var särskilt inom fredskretsar som en misstro mot civilisationsprojektet fanns. I samband med första världskriget hördes även liknande tongångar inom de två dominerande kvinnoorganisationerna FBF och LKPR, något som inte framgår av historikerna (*jfr* Manns 1997: 201ff, Larson 1985, Carlsson Wetterberg 1994, Ekblom 1991).

Den så omstridda Ellen Key förbigicks däremot inte. Hennes kritik mot kvinnorörelsen och debatten som följde var alltför central för att negligeras. Dessutom uppfattades hon som en av dem, en kvinnoaktivist trots allt. Hållningen till Key skiftade dock. Gurli Linder lämnade den mest neutrala presentationen, Alexandra Gripenberg den mest

negativa. Linder gav Key rätt i att kvinnorörelsen något ensidigt fokuserat rätten till arbete och självförsörjning. Samtidigt ansåg hon att moderlighetsvurmen varit lite för framträdande i Sverige och att den stundtals hindrat kvinnorörelsens arbete (Linder 1905: 56-57). Gripenberg klagade varför hon var så kritisk. Hon uppfattade Key som en bakåtsträvare och som ett hot mot kvinnosaken. Key, skrev Gripenberg, ”faller ner och tillber – i likhet med Strindberg – mannens öfverhöghet” (Gripenberg 1903: 149). Att klumpas samman med Strindberg var stigmatiserande. Han företrädde i mångas ögon den svenska reaktionen mot kvinnosaken.¹¹ Key var därtill okritisk till förslagen om nattarbetsförbud för kvinnor, den fråga som i hög grad engagerade Gripenberg. Och kanske värst av allt, Key förstod inte vad en överdriven moderlighetsdyrkan kunde innebära för frigörelseprojektet. Enligt Gripenberg medförde den ett ensidigt fokus på kvinnan som könsvarelse. Detta tillbakavisade ”kvinnan med ett slag till forna tider, då hon hade betydelse endast som barnaföderska, icke som personlighet, som människa och samhällsmedlem” (Gripenberg 1903: 151). Lydia Wahlström hade ett ambivalent förhållande till Ellen Key. Ambivalensen kom att bli större med åren och framträdde olika starkt i olika resonemang. Wahlström lockades av idéerna om kvinnors olikhet med männen, vilket märks inte minst i hennes argumentering för rösträtt. Samtidigt oroade hon sig för konsekvenserna av ett alltför långt drivet moderlighetsresonemang. 1904 uppehöll sig Wahlström endast helt kort vid Ellen Key. Keys kritik, menade hon, rörde inte den svenska kvinnorörelsen utan snarare utländska ytterligheter (Wahlström 1904: 67).¹²

De som uteslöts ur det feministiska minnestemplet var framför allt vänster-

orienterade personer, företrädare för en sexualliberal hållning och fredsaktiva, helt enkelt dem som Lydia Wahlström 1933 klassificerade som feminister. Företrädare för mer konfrontatoriska uttryck förbigicks också, i gott sällskap med arbetarrörelsens kvinnorörelse. De som inte passade in i bilden av vad svensk kvinnorörelse borde vara skrevs helt enkelt inte in i historien. Det myckna utrymme samtliga lämnar åt presentationer av Fredrika Bremer spelar en viktig roll här. Det var den traditionen som manades fram, en tradition som beskrevs som ärevärdig och därmed legitim. Inslag som stack ut, som uppfattades som kontroversiella, omoraliska, socialistiska eller samhällsodnande på annat icke-önskvärt sätt suddades ut. Det var således en ideologiskt homogen kvinnorörelse som presenterades. Idémässigt stämmer inte detta riktigt. Fler grenar fanns. Även om skillnaderna dem emellan på flera punkter var avgörande så existerade andra grupper vid tiden för historikerna.

1933 års historik

När Wahlströms mer än 300 sidor långa historik publicerades 1933 blev tendensen från de tidiga historikerna tydlig – det som inte passade in i bilden av en enhetlig och reformistisk kvinnorörelse exkluderades. Även om det inte är 1933 års utgåva som står i centrum för undersökningen vill jag ändå stanna upp vid den. Med tanke på den mångfald som kvinnorörelsen kunde visa upp under 1900-talet är det onekligen märkligt att avgränsningen inte ändrats. Med undantag för den fylliga presentationen av rösträttsrörelsen var historien i stora drag densamma. Det förorganisatoriska reformarbetet hastades även denna gång förbi. Fokus låg på de etablerade, reformistiska kvinnoorganisationerna. De händelserika 1880- och 90-talen

gavs inte heller större utrymme. Den organiserade rösträttsrörelsen presenterades däremot detaljerat, i fem av bokens tolv kapitel. Wahlström uteslöt också de politiska kvinnoförbunden, som ju bildats successivt under 1910- och 20-talen.¹³ Anledningen var att de uppfattades som bihang till de politiska partierna och inte som självständiga kvinnoorganisationer. Exakt samma definition av kvinnorörelsen från 1904 återkom: ”kvinnornas arbete för sin egen jämställdhet med männen”. Wahlström fortsatte: ”I denna bok finnas därför varken kvinnliga välgörenhetsföreningar eller politiska kvinnoföreningar upptagna” (Wahlström 1933: 10). Däremot gavs utan närmare förklaring Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund (1919) utrymme. Det ingick i en gren Wahlström kallade neutrala föreningar. Där återfanns också De kvinnliga kårsammanslutningarnas centralråd (1919) samt Svenska kvinnors medborgarförbund (SKM), som bildades 1921 efter nedläggningen av LKPR (Wahlström 1933: 323). Att SKM återfinns i samma kategori som husmodersföreningen förvånar. SKM samlade nämligen många av de rösträttskvinnor som ville fortsätta arbetet för kvinnligt medborgarskap i kombination med ett uttalat intresse för fredsfrågan (Östberg 1997: 164). Inte heller den svenska sektionen av Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet (IKFF), som bildades 1915, eller Kvinnornas uppbåd (1914) återfinns i historiken.¹⁴

Märkligast är emellertid att den så kallade Tidevarvs-gruppen – de frisinnade kvinnorna kring tidskriften *Tidevarvet*, Frisinnade kvinnors riksförbund (FKR) och Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – inte gavs plats. Den intog en icke oansenlig position i kvinnorörelsen efter rösträttens genomförande. Här fanns flera framträdande kvinnosakskvinnor: Ada

Nilsson, Elin Wägner, Kerstin Hesselgren för att nämna några. I den löst sammansatta gruppen fanns engagemang för såväl pacifism som vänsteradikalism och sexualreformer. Föreningen frisinnade kvinnor, som föregick riksförbundet, sade sig vara ”en sammanslutning av framstegsvänliga kvinnor, som vilja arbeta för att feministiska synpunkter och önskemål vinna tillräckligt beaktande” (Nilsson 1940: 11, se även Östberg 1997: 45, Levin 1997).¹⁵ Denna feminism var av samma slag som den Frida Stéenhoff givit uttryck för 1903 (Stéenhoff 1903).

Med tanke på att Wahlström tagit på sig uppgiften att lämna en historik över kvinnorörelsen fram till 1930-talet är det, för att spetsa till det, helt enkelt dålig historieskrivning att sortera bort såväl Tidevarvs-gruppen som de politiska kvinnoförbunden. Det räcker inte att hon klargör att de kvinnopolitiska förbunden inte omfattats på grund av partikopplingen. Tidevarvs-gruppen var mycket mer.¹⁶ Eftersom Wahlström tillmätte rösträtten så stor betydelse ter det sig dessutom underligt att Medborgarskolans konkreta försök att öka kvinnors politiska handlingskraft inte kommit med. I Tidevarvs-gruppen frodades en feminism och ett tänkande kring kvinnosaken som på flera sätt var uttalat samhällskritiskt. Den vänsterradikala hållningen blev starkare inom FKR. 1931 tog förbundet steget fullt ut och ombildades till Svenska kvinnors vänsterförbund (Eskilsson 1991: 71-72). Oviljan att skriva in denna frisinnade och senare socialistiska gren i gängse historieskrivning var uppenbar 1933.

Det var således inte en stéenhoffska feminism som sades utmärka svenska förhållanden, varken i historikerna från tidigt 1900-tal eller i Wahlströms senare publikationer. Enligt historikerna var den svenska kvinnosaken fri från all slags militans och – kanske än vik-

tigare – fri från ”kravet på fri kärlek”. Fredsfrågan, som ju Fredrika Bremer satte högt, kom samtidigt att osynliggöras i beskrivningarna om kvinnorörelsen. Detta trots allt tal om den ärevördiga Fredrika Bremer-traditionen.

Receptionen

Hur mottogs då historikerna? Endast ett fåtal recensioner av de tidiga historikerna står att finna. Större uppmärksamhet tilldrog sig Wahlströms historik 1933. I FBF:s tidskrift *Dagny* anmälde redaktören, Lotten Dahlgren, de tidiga historikerna. Hon var överlag positiv. Gripenbergs arbete imponerade i sin omfattning. Kritiken rörde enbart hennes omdöme om FBF, att det främst hade en filantropisk inriktning. Detta irriterade självfallet fredrikan Lotten Dahlgren (*Dagny* 1903: 326). Hon var mycket positiv till Wahlströms skrift. Den var, menade Dahlgren, viktig genom att den vederlade en rad fördomar om kvinnosakskvinnor. Dahlgren förde inte minst fram det faktum att författaren var utbildad historiker. Linders historik gavs också högt betyg. Det var främst hennes opartiska framställning av Key-debatten 1896 som berömdes (*Dagny* 1904: 310; 1905: 205).¹⁷

Kritiken lät emellertid inte vänta på sig när Wahlströms större historik gavs ut 1933. Synpunkterna rörde främst framställningens omfattning. Ellen Kleman, dåvarande redaktör för FBF:s tidskrift som nu hette *Hertha*, kommenterade att rösträttsfrågan hade fått ett så påtagligt stort utrymme (*Hertha* 1933: 136-138). *Vita Bandet* konstaterade förvånat att sedlighetsarbetet hamnat i skymundan (*Vita bandet* 1933, nr 12: 11). I socialdemokratiska *Morgonbris* kommenterade Anna Lindhagen frånvaron av arbetarrörelsens kvinnokamp (*Morgonbris* 1933, nr 9: 12).¹⁸ *Tidevarvet* var skarpast i kritiken. Elin

Wägner var den som recenserade. Hon hade i likhet med Wahlström själv varit aktiv i rösträttsrörelsen och blev upprörd av den snäva avgränsningen. Att gruppen kring Fogelstad-skolan och *Tidevarvet* inte tagits med kommenteras bara indirekt. Wägner påpekade att det enbart var en del av kvinnorörelsen som presenterats. Att låta en oinsatt läsare tro att historiken täckte hela rörelsen uppfattades som allvarligt. Eftersom Wahlström så nogsamt uteslutit de politiska kvinnoförbunden och fredsarbetet kom inte de organisationer med som såg kvinnofrågan i sitt samhälleliga sammanhang. Kvinnosaken framstod därmed som isolerad och underförstått okritisk. För varför, undrade Wägner argt, hade ”Husmodersföreningarnas julbord i Blå Hallen kommit med i kvinnorörelsen men inte kvinnornas stora fredsdag 1915?” (*Tidevarvet* 1933, nr 29: 3). Dessutom hade Wahlström exkluderat den ”nya skolan bland kvinnohistoriens forskare”, det vill säga de som med Matilde Vaerting, Olive Schreiner m.fl. presenterade en civilisations- och framstegskritisk historia enligt vilken kvinnorna tillskrevs ursprunglig makt. Wägner ansåg att den nya skolan borde ha kommit med även om den inte ansågs hålla måttet.

Den är dock så fascinerande om inte annat, att en kvinnorörelsens historiker nästan måste förklara varför hon i detta sammanhang bortser från densamma och oförändrat fasthåller vid den historiska syn som bildade rösträttsrörelsens teoretiska bas för trettio år sedan (*Tidevarvet* 1933, nr 28: 3).

För många i 1930-talets kvinnorörelse framstod sannolikt historiken som ”rösträttsrörelsens historia, med vederbörliga bihang”, som Ellen Kleman irriterat uttryckte det (*Hertha* 1933: 137).

Bilden av rösträttsrörelsen som kvinnorörelsens höjdpunkt korrigerades som bekant av Elin Wägner några år senare. I *Väckarklocka*, som kom ut 1941, ges en både intressant och kritisk betraktelse över den svenska kvinnorörelsens utveckling efter rösträtten. Enligt Wägner var det framför allt den okritiska hållningen till framstegstänkandet, historielösheten och bristande insikt om kvinnosolidaritet som gjorde att kvinnorna inte blev den förändrande kraft man hoppats på under rösträttsarbetets dagar (Wägner 1941/1990: 142-180, se även Lindholm 1990: 169-175).

Kritiken mot Wahlström förefaller inte att ha rubbat henne. Några år senare, 1939, gav hon åter ut en skrift med titeln *Den svenska kvinnorörelsen*. Historien var i stort densamma, endast komprimerad på grund av utrymmet. Rösträtten gavs återigen en dominerande plats, den äldre kvinnorörelsens historia hastades över, till och med snabbare än tidigare. Och inte heller denna gång inkluderades Tidevarvs-gruppen eller andra feministiskt radikala personer.

Männen

Skillnaderna i historieskrivningen rör särskilt personliga ställningstaganden angående personer, sakfrågor och föreningar samt i viss mån avgränsningen av kvinnorörelsen. Den i mitt tycke mest spännande skillnaden rör emellertid männens roll för kvinnofrigörelsen. Synen på männen rör grunden för sättet att organisera sig: som kön eller i intressegemenskap. Gripenberg och Linder diskuterade inte uttryckligen frågan. Däremot framgår det klart av deras sätt att betrakta utvecklingen att de män som givit sitt stöd åt saken varit viktiga, inte bara som igångsättare utan även som "medsystrar". Denna hållning överensstämmer med en gängse liberalfeministisk syn

på samverkan mellan könen (Bryson 1992: 2-5, 36-38, Manns 1997: 86, 88f, Pedersen 1996). I Wahlströms fall är det annorlunda. När kvinnorörelsen organiserades och kom under ledning av kvinnor togs, enligt henne, ett avgörande steg i rätt riktning. Då släppte man tilltron till (manligt formulerade) jämlikhetsteorier och till idén om kvinnans absoluta likhet med mannen. Därmed fanns betydligt större möjlighet att realisera kvinnorörelsens krav (Wahlström 1904: 8-9, 34).

Det är uppenbart hur omsorgsfullt Wahlström undvek att tillskriva de reformvänliga männen på 1800-talet någon betydelse för kvinnorörelsens utveckling. Även männens medverkan i den organiserade fasen var något som Wahlström gled förbi. I senare historiker utvecklas resonemanget och hon talar om frigörelsen från liberalismen och männen som ett viktigt idéskifte i kvinnorörelsens historia. Exakt när detta skifte inträffat varierar i presentationerna, men det har i samtliga fall att göra med kvinnornas organisering i egna föreningar. I *Ord och bild*-artikeln från 1911 förlägger Wahlström skiftet till 1880-talet när den svenska kvinnorörelsen organiserades och de stora organisationerna International Council of Women och International Woman Suffrage Alliance bildades. Skiftet kopplas också samman med rösträttskravet, som beskrivs som det första reella kravet på makt (Wahlström 1911: 265f). I senare historiker förläggs förändringen till sekelskiftet 1900. "I Sverige bildar rösträttsfrågans tillkomst epok i kvinnosakens historia", skriver hon 1933. Efter stiltje i kvinnosaken under 1880- och 90-talet övergick kvinnorörelsen "från enbart kravet på arbete och utbildning till kravet på *makt*" (Wahlström 1933: 58).

1933 har Wahlström skruvat till berättelsen några varv. Misstron mot mäns vilja till jämlikhet mellan könen är nu uttalad. När

frågorna började röra maktförhållanden mellan könen minskade, enligt Wahlström, männens stöd påtagligt. Hon är stundtals skarp i sina formuleringar. När frågorna började röra sådant som låg ”genomsnittsmannen mera fjärran” var reellt stöd inte att vänta (Wahlström 1933: 41). Rösträttskravet hade mer än alla andra krav visat att förhållandet mellan könen hade en maktaspekt. ”[B]akom den politiska maktfrågan låg familjernas och känslornas maktfråga, segare och ömtåligare än någon annan” (Wahlström 1933: 116). Intressant är att Wahlström inte uppfattar kvinnorörelsens krav på en jämlik sexualmoral som ett krav på makt. Hennes kännedom om sedlighetens betydelse förefaller att vara grund. Det verkar också som om hon, mot bättre vetande (Gripenbergs framställning fanns ju att tillgå), lät den moraliska sidan av kvinnosaken få stå tillbaka. Detta har sannolikt sin grund i synen på rösträttens avgörande betydelse och hennes tilltagande fascination inför Ellen Keys idéer om kvinnors erotiska berättigande.

Beskrivningen av kvinnorörelsen som en stegvis utveckling bort från mäns inflytande och liberalismens jämlikhetstänkande gjorde att kvinnorörelsen framstod som stark och självständig i Wahlströms presentationer. Den var inte beroende av högtflygande, manliga politiska principer. Utgångspunkterna var formulerade av kvinnor själva: närmare bestämt av Fredrika Bremer. Genom att synliggöra kvinnornas betydelse för kvinnorörelsens utveckling riktade Wahlström kritik mot det manliga problemformuleringsprivilegiet, kan man säga. Samtidigt osynliggjordes en del av kvinnorörelsens historia som den dåtida rörelsen själv värdesatt, nämligen engagemanget för sedligheten i vilken man såg visionen om det goda och jämlika samhället.

Wahlströms aversion mot liberalismen var

säkerligen en viktig drivkraft i sammanhanget. De män som gav sitt tidiga stöd åt kvinnosaken var ju oftast vänsterorienterade, av liberalt snitt. Misstroendet mot männens vilja till jämlikhet 1933 bör självfallet också ses mot bakgrund av rösträttsstriden. Kvinnorörelsen fick snabbt ett teoretiskt och principiellt stöd av såväl socialdemokrater som liberaler (1906 respektive 1907). Trots detta fick kvinnornas krav på rösträtt stå tillbaka ett antal riksdagar. Att tålmodet tröt är inte förvånande.

Som framgått behandlar Wahlström männens engagemang på ett generaliserande sätt. Kvinnoemancipationen görs till en fråga mellan könen, inte mellan intressegrupper. Något motstånd från kvinnor berättar Wahlströms historik inte heller om. Gripenberg och Linder behandlade istället saken på ett mer traditionellt liberalfeministiskt manér. Linder talar till exempel om särskilda kvinnosakskvinnor och kvinnosaksmän (Linder 1905: 31). Hos henne fanns ingen misstro mot män som grupp, det handlade istället om enskilda personers attityder till kvinnofrigörelseprojektet, oavsett kön. Enligt Gripenberg stod motsättningarna inte heller mellan könen. Skiljelinjen gick istället mellan företrädare för naturalismen, en sekulariserad och biologiserad (driftsbaserad) människosyn, och företrädare för en idealistiskt grundad kristen människosyn, som främst såg människan som en viljevarelse med plikt och ansvar mot sin nästa (Gripenberg 1903: 143-161).

Att Wahlström misstrorde mäns vilja till jämlikhet så kraftigt är remarkabelt. Hon lade sig ju samtidigt vinn om att presentera kvinnorörelsen som samarbetsvillig, reformistisk och värdig. Att kvinnorörelsen måste stå fri från partipolitik och att kvinnorna måste vara motorn i förändringsarbetet ”betyder icke kamp mot männen” underströk

hon 1933 (Wahlström 1933: 9). Redan 1904 bedyrade hon detsamma (Wahlström 1904: 69). Ambitionen att synliggöra kvinnors betydelse för kvinnorörelsen kan således ses som en del i arbetet att utmejsla områden att verka inom. Genom att trycka på särskilda funktioner och förmågor garanterades kvinnor utrymme på ett sätt som rättviseargumentet inte förmådde göra. Wahlströms uttalande skepsis mot liberalismen var inte enbart färgad av hennes egen politiska hemvist på högerkanten. Den verkar också ha varit kvinnopolitiskt grundad. Som så många före och efter henne poängterade hon vikten av att kvinnofrigörelsen måste vara kvinnornas eget verk. En stark kvinnorörelse, driven av kvinnor, baserad på idéer formulerade av kvinnor var vad Wahlström poängterade. Viljan att framhäva kvinnornas betydelse ledde tillsammans med Wahlströms egna politiska preferenser till att liberalismen kritiserades. Här fanns inte mycket att hämta för kvinnorörelsen, menade hon. Linder och Gripenberg såg istället allianspartners i idémässigt likasinnade. För Gripenberg utgjorde företrädare för naturalistiska och sekulariserade idéer större hot mot frigörelseprojektet än män som kategori.

Fredrika Bremer

Mer än något annat var det i Fredrika Bremer den svenska kvinnorörelsen förankrades. I historikerna används hon på flera sätt, som symbol, föregångare, utgångspunkt och förebild. Inte minst viktig är hennes funktion som garant för den sansade och därmed berättigade kvinnosaken. Bremers symboliska funktion glider ofta samman med den roll hon givits som föregångare. Man kan säga att genom att använda henne som symbol förstärks hennes betydelse även som föregångare. Man inte bara förklarar på vilket sätt

kvinnosaken utgått från hennes idéer, hon personifierar också den svenska kvinnosaken. Ett tydligt exempel på detta är Lydia Wahlströms artikel 1911. Där pryder en stor bild av Bremer första sidan. Bilden och rubriken "Den svenska kvinnorörelsen" är lätt att tolka. Artikeln handlar om den svenska kvinnorörelsen och den symboliseras av just Fredrika Bremer. Linjen går således från Bremer över till den organiserade kvinnorörelsens stora organisation FBF. Ett annat exempel är den idémässiga tradition som paradoxalt nog samtidigt kan utläsas ur Lydia Wahlströms historiker. När innebörden av Bremerarvet skulle förklaras tog Wahlström Ellen Keys begrepp samhällsmoderlighet till hjälp. Även om en noggrann läsning av Wahlström visar att samhällsmoderligheten inte var en term som Bremer själv myntat ger texten detta intryck (Wahlström 1904: 35f, 1933: 34). De idémässiga likheter som Wahlström vill påvisa förstärks genom att Bremers tankar om moderlighetens betydelse i samhället beskrivs med ord som i själva verket myntats av Ellen Key.¹⁹ Linjen från Fredrika Bremer till Ellen Key framställs som självklar och rak, något den emellertid inte var.

I historikerna beskrevs kvinnorörelsen som en utveckling och realisering av Fredrika Bremers idéer om kvinnofrigörelse. Det var hon som "satte handen till plögen och ledde kvinnorörelsen in i den fåra" som sedan blivit kvinnorörelsens breda väg. Detta hade gjort rörelsen fri från såväl manshat som överdriven kvinnoförhudning (Linder 1905: 18, se även 16). Med denna historiesyn är det inte märkligt att den beskrivning som ges av Fredrika Bremer betonar detsamma: det sunda, värdiga och försiktiga.

Romanen *Hertha* står i förgrunden för beskrivningarna. Att historikerna i så hög grad uppehöll sig vid *Hertha* bidrog till att hålla

kunskapen om romanen vid liv. En nyutgåva av boken kom inte förrän 1913, hela 57 år efter första utgivningen. Samtliga författare understryker det stora mod Bremer visade i och med utgivningen av boken, något som ju allvarligt skadade hennes litterära rykte. Därtill fokuseras Bremers ädla karaktär. Bremer som kontroversiell ges visserligen plats i redogörelsen av debatten som följde på utgivningen av *Hertha*, men det är snarare receptionen av boken, inte bokens egentliga innehåll som uppmärksammas. Det gränsöverskridande, det remarkabla innehållet i Bremers frigörelseprogram eller de många trådar man kan dra ur detta diskuteras inte. Den starka frihetsappellen tar visserligen Gripenberg upp, men det tas i det närmaste för givet att läsarna har kännedom om den.

Fredrika Bremer blir centralpunkten i den tradition som samtliga historiker skapar. Men att antyda en idémässig tradition från Fredrika Bremer över till Ellen Key, som Wahlström gjorde, var ingalunda oomstritt. För Alexandra Gripenberg garanterade Bremer den sedliga och kristna inriktning som kvinnorrörelsen hade och fortsättningsvis borde ha, den inriktning som först och främst såg kvinnofrågan som en fråga om moral (Gripenberg 1903: 159, se även 41, 1893: 63, 77, 96). För henne var Ellen Key en osedlighetens representant. Att då klä beskrivningen i ord lånade från henne var sannolikt inget Gripenberg kunde tänka sig. Här befann sig Gripenberg i gott sällskap med Anna Hierta-Retzius bland andra. Hon menade också att det gällde att hålla den bremeriska kvinnorrörelsen fri från Ellen Keys osedliga och hädiska idéer (Manns 1997: 141f). Men som vi inledningsvis konstaterat använde även Wahlström Fredrika Bremer som intäkt för den sedliga kvinnosaken, det som i grunden gjorde den så svensk.²⁰

Fredrika Bremers funktion som utgångspunkt för en tradition och bilden av henne förstärker varandra. Traditionen berättar att Bremer varit startpunkten för svensk kvinnorrörelse. Den bild som ges av Bremer är, precis som historikerna över kvinnorrörelsen, påfallande homogen: frigörelseidéerna framställs som sansade, rimliga och därmed legitima. Bremer krävde blott möjlighet för kvinnor att verka i samhället, visserligen som individer, vilket ju Gripenberg hela tiden påpekade, men framför allt som kvinnor och mödrar.

Presentationernas enhetliga karaktär kontrasterar mot andra Bremer-presentationer, Lydia Wahlströms egen i *Svenskar från förra seklet* inte minst men också Elin Wägners postumt utgivna minnesteckning från 1949. I den förra ägnas ett långt kapitel åt Bremer. Där är det en mer sammansatt personlighet som presenteras. "Fredrika Bremer är", fastslog Wahlström inledningsvis, "en in i ålderdomen ungdomlig och modern personlighet, trots all sentimentalitet och alla spetsmössor och gumporträtt" (Wahlström 1916: 56). Från henne löper många trådar, vilket gjort att kvinnor av skilda slag kunnat hämta inspiration från henne (Wahlström 1916: 94). Elin Wägner uppehöll sig också vid mångfalden och komplexiteten hos Bremer. Att förstå henne till fullo är inte lätt, påpekade Wägner. Många har kunnat hämta inspiration från henne. Därför är det inte märkligt att de som tagit fasta på rättighetskraven och de som hyllat idéerna om kvinnors omfattande betydelse för hemmet samtliga kunnat åberopa Bremer (Wägner 1949: 68).

Den sammansatta personligheten kommenterade även Anna Sandström i ett föredrag 1901 när 100-årsjubiléet av Bremers födelse firades. Hennes humor, livsglädje och entusiasm poängterades samtidigt som den gängse bilden av den vetgiriga och modiga

kvinnöemancipationens förgrundsgestalt ingalunda skymdes. ”Den ena Fredrika Bremer är lika verklig som den andra”, fastslog Sandström (Sandström 1902: 53). Historikerna tog heller inte fasta på den ”ljungande frihetsformel” som Klara Johanson drog fram i teckningen av Bremer i samband med brevutgåvan (Holm 1993: 243). Trots att alla talade om Bremers mod och hennes betydelse för den svenska kvinnosaken sades intet om det världsomspännande befrielseföretag som Klara Johanson såg hos henne (Holm 1993). Istället fick hon legitimeras kvinnosaken och dämpa oron för en farlig könsrevolution. Bilden av Fredrika Bremer gjordes helt enkelt kompatibel med den bild av kvinnörelsen som samtliga historiker presenterade.

Minnestemplet

Varför var det viktigt att presentera den svenska kvinnörelsen som så homogen? Att det av legitimitetsskäl var viktigt att poängtera reformism, sans och mognad är förståeligt mot bakgrund av det motstånd som mötte kvinnörelsen. Karakteristiken garanterade sedlighet, icke-socialism och politiska krav ställda inom en bevarad samhällsordning. Kraven framstod därmed som rimliga och legitima. Historikerna skrevs precis när arbetet för kvinnlig rösträtt drog igång. Ett partiväsande var också under uppbyggnad och arbetarrörelsen var på kraftig frammarsch. I och med rösträttskravet ökade både styrkan och politiseringen i kvinnörelsen. Medlemsmässigt växte kvinnörelsen avsevärt. När LKPR var som störst, 1913, var drygt 17 000 kvinnor organiserade (Björkenlid 1982: 263). Därtill fanns en rad föreningar som stödde rösträttskravet (Manns 1997: kap. 5-6). Precis som Wahlström påpekade uppfattades sannolikt

kravet på politiskt inflytande som ett konkret maktanspråk. Det kanske inte hotade könsordningen på samma sätt som en jämlik sedlighetsmoral eller gift kvinnas myndighet gjorde, men det förutsatte maktindelning på ett ytterst påtagligt sätt. Också detta förstärkte känslan av att könskonflikten blivit större. Ofta anfördes argument om kvinnors politiska omognad och bristande intresse som skäl för att inte tillgodose rösträttskravet. Av historikerna kunde man istället förstå att svenska kvinnor var fullt kapabla att medverka i politiken om de blott gavs tillfälle. De var varken farliga eller omogna, tvärtom var de lugna, sansade och samarbetsvilliga.

Den homogena bild som visades upp var sannolikt orsakad av ett legitimitetsbehov. Den var också uttryck för ett särskilt tänkande inom kvinnörelsen, ett tänkande som framför allt betonade politiska och juridiska reformer samt sedlighet, och som ogärna lät moderna idéer om sexualreformer rymmas inom kvinnosaken. Ellen DuBois påpekar att den konfliktundvikande historiedrivningen bör ses som ett uttryck för ett äldre kvinnosakstänkande. Detta tänkande stod i kontrast till en feministisk ideologi som växte fram i USA på 1920-talet. Kännetecknande för den var just kombinationen av kvinnöemancipation och sexualreformer (DuBois 1996:221).²¹ I den svenska historiedrivningen var det just dessa mer kontroversiella, vänsterradikala, sekulariserade och/eller sexualreformatoriska grupper som exkluderades. Det var i mångt och mycket de som vilade på Frida Stéenhoffs feminism. Denna utslutning kan jämföras med fackföreningshistorikerna som också gled förbi rörelsens mer samhällskritiska grupperingar. Även i arbetarrörelsen manades bilden av sammanhållning fram mycket starkt (Hjelm 1999: 16).

Att historien konstruerats på ett delvis medvetet sätt i kvinnorörelsen är uppenbart. Till exempel var det viktigt för Gripenberg att skriva ut naturalisterna ur historien, något som hon ingalunda skylde över. Wahlströms historieskrivning bör betraktas mot bakgrund av den vikt hon lade vid rösträttskravet och även med hänsyn tagen till hennes egna politiska (höger)preferenser. Men sannolikt var den största drivkraften författarnas vilja att med historikerna ge en rättvisande bild av det som respektive författare uppfattade som kvinnorörelsen. De ansåg helt enkelt att vissa grupper inte passade in i den kvinnorörelse vars historia de ämnade teckna. Resultatet blev ett traditionsskapande som fostrade kommande generationer kvinnoaktivistkvinnor. Samtidigt skapades utåt en bestämd bild av kvinnorörelsen, en bild som ingalunda skadade kvinnorörelsens anseende. Denna konklusion stämmer väl överens med DuBois slutsats. En "master narrative" skapades, skriver hon, en dominerande historia som man tveklöst trodde skulle gagna kvinnorörelsens mål (DuBois 1996: 226).

Till sist några ord om feminismen, den så osvenska term som Lydia Wahlström inte ville förknippa med kvinnoaktivismen. Kanske har hennes bestämda beskrivning av feminism, som militant och/eller sexuellt frisläppt, bidragit till att ordet haft så svårt att etableras i svenska sammanhang. Paradoxalt nog kom Wahlström själv att ges detta epitet. I den kraftigt anti-feministiska skriften *Kätterier i kvinnofrågan* drog juristen, sedermera LO-juristen, Arnold Sölvén alla kvinnoaktivistkvinnor över en kam.²² De var feministerna allesammans, skrev han 1924. Han pekade särskilt ut två av den mer utrerade moderna sorten, rösträttskvinnan Gulli Petrini och Lydia Wahlström (Sölvén 1924: 17). Aversionen mot Wahlström var

påtaglig. Hon hade, påstod Sölvén, kritiklöst applåderat den österrikiska feministen Rosa Mayreder, som talat om könens och kvinnlighetens konstruktion i sitt "kvinnliga kulturprogram". Förfäret utbrast han:

Mänsklighetens historia genom årtusenden spelar inte teater i kvinnoaktivismen. Historien strider mot programmet – well, då eliminerar vi historien, det är feminismens glada och raska logik! (Sölvén 1924: 1).

Kvinnorörelsens historieskapande var betydligt mer sofistikerat än så, feministiskt eller ej.

Ett stort tack till Yvonne Svanström, Claudia Lindén och Anders Claréus som läst och kommenterat artikeln!

NOTER

1. Intresset för kvinnorörelsens egen historieskrivning har inte varit så stort. Joyce Senders Pedersens (1996) och Ellen C. DuBois (1996) artiklar är två av de få arbeten som finns att tillgå. Hur självbiografier använts inom rösträttsrörelsen har Hilda Kean (1998) skrivit om. Fackföreningsrörelsens historiker har däremot intresserat forskarna, se *Arbetshistoria*, nr 31-32 1984 samt nr 90-91 1999.
2. Smith (1998) har utvecklat undersökningen om kvinnliga historiker utifrån ett historiografiskt perspektiv. Exempel på historiker över kvinnorörelsen är antologin *The Woman Question in Europe* (1884, redigerad av Theodore Stanton), mastodontverket *The History of Woman Suffrage* (6 vol. utgivet av Elizabeth Cady Stanton, Susan B. Anthony och Matilda Joslyn Gage 1881-1922) samt Léon Abensours *Histoire générale du féminisme* (1920). På 1930-talet gavs flera historiker om den nordiska kvinnorörelsen ut. Förutom Wahlström (1933) även Flood (1939), Agerholt (1937)

- och Lemche (1939). DuBois (1996) behandlar *The History of Woman Suffrage*.
3. Det blev emellertid inget av detta kvinnohistoriska projekt i förbundets regi, se Manns 1997: 67f.
 4. Ingen har närmare studerat Lydia Wahlström och Sigrid Leijonhufvud som historiker, se dock Odén (2000) och (1980). Ellen Fries bok *Märkvärdiga kvinnor* (del II) finns däremot behandlad i Sjöberg (1999). Behörighetslagen, som gav kvinnor möjlighet att inneha statliga högre tjänster, antogs först 1923 även om vissa förbättringar genomfördes 1909. Se Wieselgren (1969).
 5. Se särskilt Gripenbergs redogörelser för kvinnofrågan i Amerika och England i vol 1 (1893).
 6. Många har kommit in på debatten kring Ellen Key och kvinnorörelsen 1896. Här hänvisas till Ambjörnsson (1974) och Manns (1997).
 7. Gripenberg kritiserade även Key i *Elizabeth Cady Stanton och kvinnosaksarbetet* (Stockholm, 1896).
 8. Almqvist och Sager studeras närmare i projektet "Etik och medborgarskap, Studier i svensk 1800-talsfeminism" som utförs av Manns. Om debatten kring *Det går an*, se Borgström (1991), Westman Berg (1962) samt Hellsten (1951).
 9. Denna bild återkommer senare i Sigrid Leijonhufvuds biografi över Sophie Adlersparre. Se Nordenstam (2000) om biografins källkritiska värde.
 10. Se bl.a. recensioner i *Dagny* 1903 samt *Ord och bild* 1904.
 11. Strindberg var ju också hård i sina omdömen om kvinnorörelsen, särskilt i *Giftas*-novellerna och i *Tryckt och otryckt*. Se Boethius (1969) samt Ekenvall (1972)
 12. Ambivalensen är tydlig när Ellen Key ger ut boken *Kvinnorörelsen* 1909. Om Wahlströms reaktion på Key och moderlighetsideologin, se Manns (1994).
 13. Se vidare Östberg (1997).
 14. Föreningen hette från början den svenska sektionen av Internationella kvinnokommittén för varaktig fred, men ombildades till IKFF 1919. Se vidare Manns 1997: 197, 199 samt Larson 1985.
 15. Föreningens historik (Nilsson 1940) bör även den läsas lite mothårs.
 16. *Tidevarvet* var en veckotidning som började ges ut 1923. Den var både ett språkrör för frisinnade kvinnor och ett självständigt tidskriftsorgan. En rådgivningsbyrå för föräldrar fanns också i tidskriftens lokaler (Levin 1997: 204, Östberg 1997: 49).
 17. Linder var nära vän med Ellen Key men samtidigt befryndad med den tidiga kvinnorörelsens strävanden, se *Svenskt biografiskt lexikon* vol. 23, artikel av Lena Kåreland, 388.
 18. Nämnas kan att denna del av kvinnorörelsen kort därefter fick sin historia berättad av Hulda Flood, 1939. Inte heller hon lät framställningen omfatta hela den samlade kvinnorörelsen, något hon inte kommenterade.
 19. Begreppet förekommer i Ellen Keys *Kvinnopsykologi och kvinnlig logik* (1896: 157). Resonemanget utvecklas i *Lifslinjer* vol 1, del 2 (1903).
 20. Detta återkommer i Wahlström (1916: 133f).
 21. DuBois utgår här ifrån Nancy Cott (1987) definition av feminism, som reserverats för den specifika gren inom kvinnorörelsen som uppstod på 1910-talet kring National Woman's Party. Termen feminism står således inte som synonym till kvinnosaken eller till Women's rights som är den vanligaste användningen.
 22. Sölvén satt senare bl.a. som sakkunnig i LO:s kvinnolönekommitté.

LITTERATUR

- AGERHOLT, ANNA CASPARI (1937) *Den norske kvinnebevegelses historie*, Oslo.
- AMBJÖRNSSON, RONNY (1974) *Samhällsmodern, Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, Göteborg.

- BENTLEY, MICHAEL (1997) "General introduction, The project of historiography", Michael Bentley (red.) *Companion to Historiography*, Routledge.
- BERG, KARIN WESTMAN (1962) *Studier i C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning*, Gumpert.
- BJÖRKENLID, BERTIL (1982) *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-21*, Avdelningen för litteratursociologi, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.
- BOETHIUS, ULF (1969) *Strindberg och kvinnofrågan till och med Giftas I*, Prisma.
- BORGSTRÖM, EVA (1991) "Om jag får be om ölost". *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, Anamma.
- BRYSON, VALERIE (1992) *Feminist Political Theory*, Macmillan.
- COTT, NANCY (1987) *The Grounding of Modern Feminism*, Yale University Press.
- DAGNY (1903-05).
- DUBOIS, ELLEN C. (1996) "Making Women's History: Activist History of Women's Rights, 1880-1940", Leon Fink, Stephen T. Leonard & Donald M. Reid (red.) *Intellectuals and Public Life: Between Radicalism and Reform*, Cornell University Press.
- EKBOM, INGER (1991) *Den kvinnliga fredstanken. Fredrika Bremer och andra i kamp för fred*, Carlsson.
- EKENVALL, ASTA (1972) "Strindberg och kvinnans fysiologi", Karin Westman Berg (red.) *Könsdiskriminering förr och nu*, Prisma.
- ERIKSSON, BODIL (1998) "Fri kärlek på turné i spalterna år 1897", Birgitta Ney (red.) *Kraftfält*, Institutionen för journalistik medier och kommunikation, Stockholms universitet.
- ESKILSSON, LENA (1991) *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*, Carlsson.
- FLOOD, HULDA (1939) *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Tiden.
- GREVER, MARIA (1997) "The Pantheon of Feminist Culture: Women's Movements and the Organization of Memory", *Gender & History* vol. 9, no. 2 aug.
- GRIPENBERG, ALEXANDRA (1896) *Elizabeth Cady Stanton och kvinno-saksarbetet*, Nord. bokh.
- (1893-1903) *Reformarbetet till förbättrande af kvinnans ställning* vol. 1-3.
- HAETTNER-OLAFSSON, EVA (1981) "Gruppedvetande och historia, Den kvinnliga litteraturhistorien omkring sekelskiftet", *Tidskrift för litteraturvetenskap*.
- HELLSTEN, STIG (1951) *Kyrklig och radikal äktenskapsuppfattning i striden kring C.J.L. Almqvists "Det går an"*, Almqvist & Wicksell.
- HERTHA (1933).
- HJELM, JONNY (1999) "Fackförbunden skriver historia, En historiker läser historiker", *Arbetshistoria* nr 90-91, årg. 23.
- HOLM, BIRGITTA (1993) "Ett världsomspännande företag. Om Fredrika Bremer", *Nordisk kvinno-litteraturhistoria, Fadershuset 1800-1900*, vol. 2, Wiken.
- JENSEN, BERNARD ERIC (1987) "Historiografi: historikernes læremester? Reflektioner over et uløst problem", *Över gränser, Festskrift till Birgitta Odén*, Historiska institutionen, Lunds universitet.
- KEAN, HILDA (1998) "Some Problems of Constructing and Reconstructing a Suffragette's Life: Mary Richardson, Suffragette, Socialist and Fascist", *Women's History Review* vol. 7, no. 4.
- KEY, ELLEN (1896), *Kvinnopsykologi och kvinnlig logik*, Bonnier.
- (1903) *Lifslinjer* vol. 1, Bonnier.
- LARSON, MARGARETA (1985) *De arbetade för fred, Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898-1940*, Författares bokmaskin.
- LEMICHE, GYRITE (1939) *Dansk kvindesamfundshistorie gennem 40 aar*, Köpenhamn.
- LEVIN, HJÖRDIS (1994) *Masken uti rosen, Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880-1910. Propaganda och motstånd*, Brutus Östlings bokförlag Symposion.

- (1997) *Kvinnorna på barrikaden, Sexualpolitik och sociala frågor 1923-36*, Carlsson.
- LINDER, GURLI (1905) *Kvinnofrågan i Sverige 1845-1905*, Wahlström & Widstrand.
- LINDHOLM, MARGARETA (1990) *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- MANNS, ULLA (1994) "Kvinnofrigörelse och moderskap. En diskussion mellan Fredrika-Bremerförbundet och Ellen Key", Ulla Wikander (red.) *Det evigt kvinnliga*, Tiden.
- (1997) *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremerförbundet 1884-1921*, Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- MITCHELL, ROSEMARY ANN (1998) "The Busy Daughters of Clío: Women Writers of History from 1820 to 1880", *Women's History Review* vol. 7, no 1.
- Morgonbris* (1933).
- NICKLASSON, STINA (1992) *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900-1936/37*, Almqvist & Wicksell International.
- NILSSON, ADA (1940) *Barrikaden valde oss! 25 år ur en kämpande förenings historia*, Axel Holmström förlag.
- NORDENSTAM, ANNA (2000) *Tidskrift för hemmet. Uppakt och lansering*, Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- ODÉN, BIRGITTA (1980) "Forskande kvinnor inom svensk historievetenskap", *Historisk tidskrift*.
- (2000) "Lydia Wahlströms forskarutbildning", *Lydia Wahlström, Till hundraårsminnet av hennes doktorsdisputation 1898*, Opuscula Historica Upsaliensia 25.
- Ord och bild* (1904).
- PEDERSEN, JOYCE SENDERS (1996), "The Historiography of the Women's Movement in Victorian and Edwardian England: Varieties of Contemporary Liberal Feminist Interpretation", *The European Legacy* vol. 1, no. 3.
- PERSSON, MATS (1994) *Förnuftskampen, Vitalis Norström och idealismens kris*, Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- RUPP, LEILA J. (1997) *Worlds of women, The making of an international women's movement*, Princeton University Press.
- RUPP, LEILA J. & TAYLOR, VERTA (1987) *Survival in the Doldrums. The American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960's*, Oxford University Press.
- SANDSTRÖM, ANNA (1902) "Fredrika Bremer som personlighet", *Dagny*.
- SMITH, BONNIE G. (1984) "The Contribution of Women to Modern Historiography in Great Britain, France and the United States, 1750-1940", *The American Historical Review*, 89.
- (1998) *The Gender of History, Men, Women, and Historical Practice*, Harvard University Press.
- SJÖBERG, MARIA (1999) "Kvinnor emellan, Ellen Fries och Ebba Brahe", Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red.) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, Norstedt.
- STENBERG, LISBET (1999) "Sexualmoral och driftsfixering. Förnuft och kön i 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt", Barbro Kvist Dahlstedt & Sten Dahlstedt (red.) *Nationell hängivenhet och euro-peisk klarhet*, Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Svenskt biografiskt lexikon* vol. 23.
- STÉENHOFF, FRIDA (1903) *Feminismens moral*, Wahlström & Widstrand.
- SÖLVÉN, ARNOLD (1924) *Kätterier i kvinnofrågan*, Almqvist & Wicksell.
- Tidevarvet* (1933) nr 28, 29.
- WAHLSTRÖM, LYDIA (1904) *Den svenska kvinnorörelsen, Öfversikt af dess uppkomst och utveckling*, Föreningen Heimdals folkskrifter, 84.
- (1911) "Den svenska kvinnorörelsen", *Ord och Bild*.
- (1916) *Svenskar från förra seklet* vol. 2, Norstedt.
- (1933) *Den svenska kvinnorörelsen, Historisk översikt*, Norstedt.
- (1939) *Den svenska kvinnorörelsen*, Student-

föreningen Verdandis småskrifter, 422.

WEITERBERG, CHRISTINA CARLSSON (1994) "Penningen, kärleken och makten, Frida Stéenhoffs feministiska alternativ", Ulla Wikander (red.) *Det evigt kvinnliga*, Tiden.

WIESELGREN, GRETA (1969) *Den höga tröskeln, Kampen för kvinnans rätt till ämbete*, Gleerup.

Vita bandet (1933) nr 12.

WIKANDER, ULLA (1994) "En utopisk jämlikhet, Internationella kvinnokongresser 1878-1914", Ulla Wikander (red.) *Det evigt kvinnliga*, Tiden.

WÄGNER, ELIN (1941/1990) *Väckarklocka*, Proprius.

– (1949) *Fredrika Bremer: minnesteckning*, Norstedt.

ÅMARK, KLAS (1984) "Från kaos till ordning, Forskning på 80-talet", *Arbetshistoria* nr 31-32, årg. 8.

ÖSTBERG, KJELL (1997) *Efter rösträtten, Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Brutus Östlings bokförlag Symposion.

SUMMARY

This is a historiographical study of the making of history within the women's movement in Sweden at the turn of the 19th century. It focuses on three authors, Alexandra Gripenberg, Lydia Wahlström and Gurli Linder, all of whom were activists while only Wahlström was a professional historian. Pamphlets written just before the intense period of suffrage campaigns in the 1910's and 20's are analysed.

The material demonstrates a clear trend towards the writing of a homogenous history of the women's movement. Conflicts are toned down. The focus of the pamphlets is on concrete reforms and demands. The women's movement in Sweden is said to be reformist, civilized and it is very much described as a work of women alone. Even though there have been many important men active in Swedish feminism, their role in the emancipa-

tion process is given little attention in practically all the narratives. Fredrika Bremer and a couple of other female pioneers are said to be the founders of the movement and the exclusion of certain groups and directions from consideration is obvious. Every kind of more radical movement is put aside by the master narrative: this includes the work of advocates of sexual reform as well as the efforts of the earlier advocates of sexual purity, left wing liberals, peace workers, not to mention socialists.

But differences between the authors are nonetheless visible, particularly in their attitudes towards liberalism and towards the role of men in the movement. Lydia Wahlström, herself right wing politically, shows an open mistrust of both men in the movement and of liberalism. Despite this, she is, even today, usually seen as *the* historian of the women's movement. In her book, *The Swedish Women's Movement* from 1933, the exclusion from her account of all kinds of radicalism is even more obvious. The fashioning of this particular history or master narrative within Swedish feminism is interpreted in the article as a type of policy making, as an expression of the aims of a certain kind of feminism and as an important means of creating traditions within a social movement.

Ulla Manns
 Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria
 Stockholms universitet
 106 91 Stockholm
 ulla.manns@ideh.su.se